

Η ΔΡΑΜΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΔΗΜΟΣ
ΔΡΑΜΑΣ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
& ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Β' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

ΔΡΑΜΑ 18 - 22 ΜΑΪΟΥ 1994

ΔΡΑΜΑ 1998

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
'Ο Διονύσιος Α' και τὸ μοναστήρι τῆς Κοσίνιτσας
Νέες γνώσεις ἀπὸ νέες ἀναγνώσεις

Résumé: *La vie du patriarche Dionysios Ier est liée à Kosinitza, le monastère de la Théotocos sur le mont Pangée, puisque c'est là où il s'est retiré quand il fut éloigné du Patriarcat en 1471 et c'est là où il a choisi de passer les derniers jours de sa vie. Des notes autographes sauvegardées sur des manuscrits qu'il avait lui-même offerts au monastère aussi bien que des documents de l'époque nous donnent des informations nouvelles qui enrichissent nos connaissances sur le sujet.*

L'auteur de cet article présente le texte de deux témoignages historiques déjà connus mais mal lus. Le premier se réfère aux raisons pour lesquelles le patriarche fut éloigné du trône patriarcal en 1471; Dionysios ne fut pas éloigné parce qu'il était condamné par le synode, comme on le croyait jusqu'à présent, mais à la suite d'une demande portée par la Sublime Porte. C'est d'ailleurs à cause de ce fait que plus tard, en juillet 1488, le synode ne réélit pas Dionysios au trône patriarcal mais il renouvelle son élection faite déjà en 1466.

Par le second nous apprenons que Dionysios, un an avant sa mort, a réglé ses affaires et il a offert au monastère de Kosinitza des manuscrits. Une note autographe écrite sur un manuscrit contenant l'oeuvre de Jean Climaque Échelle du Paradis (Κλιμαξ Παράδεισου) aujourd'hui déposé au Centre Dujčev à Sofia (ms Dujčev 155, olim Kosinitza 249), nous donne la date précise de cette donation: c'est l'année 1491/1492. Un an plus tard, le vieux patriarche mourut au monastère de la Théotocos.

'Ο Διονύσιος Α', ὁ πατριάρχης ποὺ ἀνέβηκε στὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1466, συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸ μοναστήρι τῆς Θεοτόκου τοῦ Παγγαίου: ἐκεῖ κατέφυγε ὅταν ἀπότομα διακόπηκε ἡ πρώτη πατριαρχία του στὰ τέλη τοῦ 1471¹. ἐκεῖ πάλι ἐπέλεξε νὰ ἀποσυρθεῖ μετὰ τὴ δευτέρα καὶ τελευταία πατριαρχία του ποὺ ἔληξε στὰ τέλη τοῦ 1490. Τὴ σχέση αὐτὴ τὴν ἀναδεικνύουν διάφορες ἐνέργειες τοῦ Διονυσίου, ἀπὸ τὴ φροντίδα του νὰ κατοχυρωθῶν τὰ προνόμια τῆς μονῆς ὡς σταυροπηγιακῆς, ὡς τὴ δωρεὰ χειρόγραφων βιβλίων του στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ².

1. Ὡς πρὸς τὸ χρόνο ποὺ ἄρχισε ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Διονυσίου δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία στὴ βιβλιογραφία, τόσο στὴν παλαιότερη ὅπου τὸ ἀνοιγμα κυμαίνεται ἀπὸ τὸ 1462 ὡς τὸ 1482, ὅσο καὶ στὴ νεότερη. Ὁ Τ. Γρισόπουλος, στὴ μελέτη του "Ὁ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως οἰκισμ. πατριάρχης Διονύσιος Α' ὁ ἐκ Δημητσάνης, ἐν ἁγίοις καταλεγόμενος (1466-1472, 1488-1490)", ΑΘΛΓΘ 20 (1955), ἔχει συγκεντρώσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Διονυσίου, καὶ τὶς διάφορες ἀπόψεις γὰ τὴν πρώτη πατριαρχία του (σ. 12 σημ. 1). Ἐγὼ ἀκολουθῶ, καταρχὴν, τὶς χρονολογίες ποὺ προτείνει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης στὸν κατάλογο ποὺ δημοσίευσε στὴν *IEE*, τ. 10, Ἀθήναι 1974, σ. 102, κατάλογο στὸν ὁποῖο ἔχει λάβει ὑπόψη του ὅλες τὶς νεότερες ἐρευνες.

2. Τὴν κατοχύρωση τῶν προνομίων τοῦ μοναστηριοῦ φρόντισε ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος, παροτρύνοντας τοὺς πατριάρχες Συμεὼν Α' τὸ 1473/4 καὶ Μάξιμο Γ' τὸ 1477 νὰ ἐκδώσουν πατριαρχικὰ ἀγιλλια ποὺ κατασφάλιζαν ἐλευθερίες, κτήσεις καὶ δικαιώματα τῆς μονῆς. Ἀκόμα, σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Μητροφάνη Γ' τοῦ 1567 γίνεται μείναι ἐνὸς ἀγιλλίου ὑπὲρ τῆς μονῆς τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν ἴδιο τὸν Διονύσιο, ποὺ ὅμως λανθάνει. Τὰ ἀγιλλια αὐτὰ, μετὰξὺ ἄλλων, ἔχει ἐκδώσει ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς στὴ μελέτη του "Ἐκθεσις περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους ἱερᾶς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσης", *ΕΦΣΚ*, Παράρτημα τ. 17, 1887, σσ. 17-21· τὸ ἀγιλλιο τοῦ 1477: σσ. 18-20. Στὴν παραμονὴ τοῦ Διονυσίου στὴν Κοσίνιτσα ἔχουν ἀναφερθεῖ ἐκτενῶς ὄλοι ὅσοι ἔχουν γράψει γὰ τὸ μοναστήρι καὶ εἶται ἡ βιβλιογραφία γὰ τὸ θέμα εἶναι πλούσια· σὲ αὐτὴν ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ σύντομη μελέτη τοῦ Κωνσταντίνου Θεοχάρη, "Ἡ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοίνισσης καὶ ὁ οἰκουμηνικὸς πατριάρχης Διονύσιος Α'", *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1951, σσ. 193-199.

Τὸν Ιούνιο τοῦ 1477, γιὰ παράδειγμα, ἐκδίδεται ἓνα σιγίλλιο ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μάξιμο Γ' γιὰ νὰ κατοχυρωθοῦν τὰ προνόμια τῆς μονῆς. Ἀπὸ τὸ κείμενό του πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ Διονύσιος ταξίδεψε ἀπὸ τὸ Παγγαῖο στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ διάστημα ποὺ στὸν πατριαρχικό θρόνο δρισκόταν ὁ Ραφαήλ Α' γιὰ νὰ ζητήσει τὴ μεσολάβηση τῆς Πύλης –“ἐπὶ τῷ ἀναδραμεῖν εἰς τὴν αὐθεντικὴν Πόρταν” σημειώνεται στὸ κείμενο³– προκειμένου νὰ ἀποτραποῦν οἱ κίνδυνοι καὶ νὰ ἀκρωθθοῦν οἱ πειρασμοὶ στοὺς ὁποίους ὁ Ραφαήλ εἶχε ἐκθέσει τὸ μοναστήρι ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Διονύσιο. Ποιοὶ συγκεκριμένα ἦταν οἱ “πειρασμοὶ καὶ κίνδυνοι” δὲν διευκρινίζεται στὸ σιγίλλιο τοῦ 1477· ὅμως τὸ ταξίδι τοῦ Διονυσίου στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται πῶς ἔγινε λίγο πρὶν λήξει ἡ ἄθλια πατριαρχία τοῦ “ἁλλοεθνούς καὶ βαρδάρου Ραφαήλ”⁴, δεδομένου ὅτι ὁ Μάξιμος ποὺ τὸν διαδέχθηκε ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Διονύσιος, μετὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Ραφαήλ, ζήτησε προσωπικὰ ἀπὸ τὸν νέο πατριάρχη νὰ ἐκδώσει σιγίλλιο ποὺ νὰ κατοχυρώνει τὰ προνόμια, τὴν ἐλευθερία τῆς μονῆς καὶ τὶς κτήσεις τῆς, ποὺ εἶχαν κινδυνεύσει ἀπὸ τὸν Ραφαήλ. Στὸ ἴδιο κείμενο μιὰ φράση δηλώνει, ὄχι ἐμμέσως πλέον ἀλλὰ εὐθέως, τὴ σχέση τοῦ Διονυσίου μὲ τὸ μοναστήρι: οἱ ἐνέργειές του καὶ τὸ ταξίδι ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη ἔγιναν “δι' ἣν ἔχει πρὸς αὐτὴν [τὴν μονὴν] πνευματικὴν διάθεσιν καὶ προσπάθειαν”.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς δωρεὲς βιβλίων του στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, σὲ τρία τουλάχιστον χειρόγραφα ἔχει ἀποτυπωθεῖ τὸ τεκμήριο ὅτι ὁ Διονύσιος τὰ εἶχε προσφέρει στὸ μοναστήρι: πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα 18, 192 καὶ 249, ποὺ σώζουν ἀφιερωτικά ἢ κτητορικά σημειώματα τοῦ Διονυσίου⁵.

Δύο νέα στοιχεῖα θὰ ἤθελα νὰ παρουσιάσω στὴν Ἐπιστημονικὴ αὐτὴ Συνάντηση τῆς Δράμας ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου –καθὼς τὸ μοναστήρι τοῦ Παγγαίου δεσπόζει στὴν περιοχὴ ἀλλὰ καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς τόσο ἱστορικὰ ὅσο καὶ συναισθηματικὰ–, στοιχεῖα ποὺ ἀποσαφηνίζουν καλύτερα τὴ σχέση ποὺ συνέδεσε τὸν πελοποννησιακῆς καταγωγῆς πατριάρχη μὲ τὸ μακεδονικὸ μοναστήρι⁶.

3. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, “Ἐκθεσις...”, ὅ.π., σ. 18.

4. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πατριάρχης αὐτὸς δὲν ἔγινε ποτὲ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἀρνητικὴ τῆς στάσης ἐναντι τοῦ Ραφαήλ ἔχει ἀποτυπωθεῖ μὲ ἐνάγγεια σὲ ἓνα συνοδικὸ ψήφισμα ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1488· σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο, οἱ οἱ ὡς τότε πατριάρχες πρόσφεραν ἔργο στὴν Ἐκκλησία: “πάντες γὰρ χρήσιμοι... φαύλου μόνου τῶν τοιούτων Ραφαήλ ἐκείνου τοῦ Τριβαλοῦ” βλ. τὸ κείμενο στὴ μελέτη τοῦ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου, *Ὁ “Ἱερὸς Κώδιξ” τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ 6' μισὸ τοῦ 15' αἰῶνα: τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992, σσ. 141-150.

5. Τὰ σημειώματα αὐτὰ τὰ ἐνόησαν καὶ τὰ ἀπομνημόνευσαν μελετητὲς ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὸ μοναστήρι πρὶν ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ λεηλασία τοῦ 1917. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἐνόησε τὰ σημειώματα τῶν χφφ 18 καὶ 192 (“Ἐκθεσις...”, ὅ.π., σ. 47 σημ. 1) ἐνῶ ὁ Γ. Χατζηκυριακοῦ τὸ σημείωμα τοῦ χφ 249 (*Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονία (1905-1906)*, Ἀθήνα 1906 [ἀνατ. Θεσσαλονικὴ 1962], σ. 101). Καθὼς ὅμως ἀπὸ τὰ περισσότερα χειρόγραφα ποὺ ἀποσπαστήσαν τότε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, τὰ φύλλα ποὺ εἶχαν κτητορικὰ σημειώματα οὐκ ἴσθησαν ἢ ἀλλοιώθησαν γιὰ νὰ μὴν προδώσουν τὴν προέλευση τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸ μοναστήρι (βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Μάχη Παϊζη - Ἀποστολοπούλου, “Ἐνα, ἀκόμα, χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Κοσίνιτσα (Princeton, χφ Garrett 6)”, *Ἑλληνικά* 43 (1993) 407), εἶναι πιθανὸ νὰ χάθησαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ἄλλα τεκμήρια τῆς σχέσης Διονυσίου-Κοσίνιττας. Γιὰ τὴ λεηλασία τῆς μονῆς βλ. πρὸ κάτω τὴ σημ. 15.

6. Ὁ Διονύσιος γεννήθηκε περὶ τὸ 1410 στὴ Δημητσάνα καὶ σὲ νεαρή ἡλικία δρέθηκε στὴ μονὴ Μαργάρων στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸν Μάρκο Εὐγενικό. Βλ. βιογραφικὰ στοιχεῖα στὴ μελέτη τοῦ Τ. Γριτσόπουλου. “Ὁ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως...”, ὅ.π.

Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα δὲν προέρχονται ἀπὸ ἄγνωστες πηγές, προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὀρθότερη ἀνάγνωση γνωστῶν. Διότι τὶς γνώσεις μας σὲ ἓνα θέμα δὲν τὶς ἐμπλουτίζει μόνο ὁ ἐντοπισμὸς μᾶς νέας πηγῆς· μπορεῖ νὰ τὶς ἐμπλουτίσει καὶ ἡ διόρθωση λανθασμένων ἀναγνώσεων ποὺ ἔχουν γίνει σὲ γνωστὲς πηγές.

Τὸ πρῶτο προέκυψε ἀπὸ τὴν ὀρθότερη –καὶ πληρέστερη– ἀνάγνωση ἐνὸς ἀφιερωτικοῦ σημειώματος ποὺ σώζεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ δώρισε ὁ πατριάρχης Διονύσιος στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ: ἡ νέα ἀνάγνωση ἐπιτρέπει νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ χειρογράφου ποὺ δώρισε ὁ Διονύσιος στὴ μονή ἀλλὰ καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρόνο τῆς ἀφιέρωσης. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο προῆλθε ἀπὸ τὴ διόρθωση τῆς λανθασμένης ἀνάγνωσης ἐνὸς ἄλλου κειμένου, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει πλέον νὰ διευκρινήσουμε τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Διονύσιος ἔφθασε στὰ τέλη τοῦ 1471 ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 1472 στὸ μοναστήρι –διωγμένος ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο μετὰ ἀπὸ μιὰ γόνιμη πατριαρχία πέντε χρόνων. Θὰ περιγράψω τὶ γνωρίζουμε ὡς σήμερα γιὰ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ Διονυσίου μὲ τὴν Κοσίνιτσα καὶ ποῦ στηρίζονται οἱ γνώσεις μας γι' αὐτά. Στὴ συνέχεια, ἀφοῦ παρουσιάσω τὰ ἔγγραφα τεκμήρια, θὰ προτείνω τὶς νέες ἀναγνώσεις. Τέλος, μὲ βάση τὶς νέες αὐτὲς ἀναγνώσεις, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς λανθασμένες ἐντυπώσεις ποὺ ἔχουν καθιερωθεῖ.

I

Γνωρίζαμε ὡς τώρα ὅτι ὁ πατριάρχης Διονύσιος Α΄ ἀνέλαβε τὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ φθινόπωρο τοῦ 1466 διαδεχόμενος τὸν Συμεῶν Α΄ καὶ ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1471, μετὰ ἀπὸ μιὰ πατριαρχία πέντε χρόνων, διακόπηκε τὸ ἔργο του ὅταν ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ καταδικάστηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο. Ἡ πρωτογενὴς πηγή ποὺ σώζει τὶς πληροφορίες εἶναι ἓνα συνοδικὸ ψήφισμα τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1488, μὲ τὸ ὁποῖο καλεῖτο πάλι ὁ Διονύσιος νὰ ἀναλάβει τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο. Στὸ ψήφισμα δὲν διευκρινίζονταν οἱ λόγοι ποὺ εἶχαν ὀδηγήσει τότε τὴν Πύλη, ἀλλὰ καὶ τὴ σύνοδο, νὰ προβοῦν στὶς ἐνέργειες ἐκείνες ἐναντίον του.

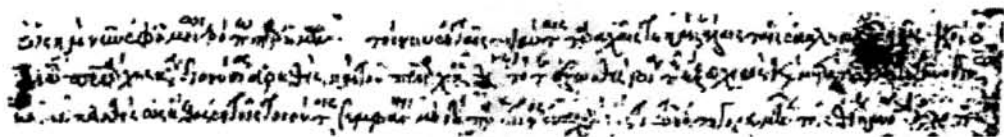
Τὸ κείμενο τοῦ “ψηφίσματος” τὸ ἔκανε γνωστὸ ὁ Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης τὸ 1891, ὅταν τὸ ἐξέδωσε στὸ βιβλίο του *Ἐκκλησιαστικὰ Σύλλεκτα* ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Τιμίου Σταυροῦ τῆς Σάμου⁷. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Σταματιάδη, στὸ συνοδικὸ ψήφισμα τοῦ 1488 γίνεται μιὰ ἀναδρομὴ σὲ ὅσα εἶχαν συμβεῖ στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1471 “ἐν ταῖς τοιαύταις ταραχαῖς τε καὶ ζάλαις ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς καὶ ὁ ...πατριάρχης κῦρ Διονύσιος εὐρεθεῖς, ... ἐξωσθεῖς βία τῆς ἕξω χειρὸς καὶ μετὰ τοῦτο καὶ συνοδικῶς καταδικασθεῖς... ἔμενε ἔκτοτε καθ' ἑαυτὸν ἰδιάζων”⁸. Καθὼς λοιπὸν ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ 1488 εἶναι ἡ πλησιέστερη στὰ γεγονότα πηγή ποὺ διαθέτουμε, πιστεύαμε ὡς τώρα ὅτι ὁ Διονύσιος τὸ 1471 ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο μὲ τὴ βούληση τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ καταδίκη του ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο.

7. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε στὴ Σάμο τὸ 1891· τὸ κείμενο τοῦ συνοδικοῦ ψηφίσματος δημοσιεύεται στὶς σσ. 31-34.

8. Ἐπαμ. Σταματιάδης, *Ἐκκλησιαστικὰ Σύλλεκτα...*, ὅ.π., σ. 32.

Πρόσφατα ωστόσο τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Σταματιάδης ἐξέδωσε τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος ἐγινε ἀντικείμενο νέων ἐρευνῶν, πού ἐφεραν στὸ φῶς τὸ γεγονός ὅτι στὸ σαμμακὸ χειρόγραφο εἶχαν ἐνσωματωθεῖ αὐτούσια φύλλα ἀπὸ τὸν ἱερὸν κώδικα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁹, ἀπὸ τὸ ἐπίσημο δηλαδὴ βιβλίον τοῦ πατριαρχείου στὸ ὁποῖο καταγράφονταν “αἱ συνοδικαὶ πράξεις καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἐγγραφα σημειώματα”¹⁰. Σὲ ἓνα τέτοιο φύλλον σώζεται καὶ τὸ κείμενο πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

Οἱ πρόσφατες ὁμως αὐτὲς ἐρευνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς διπλωματικῆς σημασίας τοῦ ψηφίσματος, ἐντόπισαν ἀκόμα κάτι οὐσιαστικό: ἓνα λάθος στὴν ἀνάγνωση τοῦ Σταματιάδη, πού ἀνατρέπει τὴν καθιερωμένη ἀντίληψη ὅτι ὁ Διονύσιος καταδικάστηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο. Τὸ λάθος εἶναι στὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα: σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση Σταματιάδη, ὁ Διονύσιος “ἐξωσθεὶς βία τῆς ἔξω χειρὸς καὶ μετὰ τοῦτο καὶ συνοδικῶς καταδικασθεὶς...”¹¹. Στὸ κείμενο ὁμως δὲν σημειώνεται “καὶ” ἀλλὰ “μήτε”.

(χφ Σάμος 12, φ. 193r· τμήμα).

(ἐκδ. Σταματιάδη)

“..ἐξωσθεὶς βία τῆς ἔξω
χειρὸς καὶ μετὰ τοῦτο καὶ
συνοδικῶς καταδικασθεὶς... μηδὲ
παρά τινος ἐναχθεὶς εἰς τι τῶν
ἀπηγορευμένων τοῖς θείοις
κανόσι”

(πρωτότυπο)

“...ἐξωσθεὶς βία τῆς ἔξω
χειρὸς καὶ μετὰ τοῦτο μήτε
συνοδικῶς καταδικασθεὶς... μηδέ
παρά τινος ἐναχθεὶς εἰς τι τῶν
ἀπηγορευμένων τοῖς θείοις
κανόσι”

Τὴ νέα ἀνάγνωση τὴν ἐπιβεβαιώνει ὄχι μόνον ὁ σύνδεσμος “μηδέ” πού ὑπάρχει στὴ συνέχεια τῆς φράσης καὶ πού προϋποθέτει τὸν “μήτε” ἀλλὰ καὶ τὸ νόημα ὁλόκληρης πλέον τῆς περιόδου, πού ἔμενε μετέωρο μὲ τὴν ἀνάγνωση Σταματιάδη καὶ πού τώρα μόλις εἶναι κατανοητό: “μηδὲ παρά τινος ἐναχθεὶς εἰς τι τῶν ἀπηγορευμένων τοῖς θείοις κανόσι”. Τὸν Διονύσιον τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνον ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία ἴσως νὰ πίεσε καὶ τὴ σύνοδο νὰ ἐνεργήσῃ ἀνάλογα. Αὐτὴ ὁμως δὲν τὸν καταδίκασε οὔτε ἄλλος

9. Βλ. Δ.Γ. 'Αποστολόπουλος, 'Ο "Ἱερὸς Κώδιξ"... ὁ.π., σσ. 57-69.

10. Ἡ διατύπωση αὐτὴ σώζεται στὸ φ. 125r τοῦ χφ Vind. hist. gr. 47, χειρόγραφο πού ἀποτελεῖ ἐνότητα τοῦ ἱεροῦ κώδικος τοῦ 14ου αἰώνα, προερχόμενη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

11. Βλ. τὴν πρόσφατη διπλωματικὴ ἐκδοση τοῦ Δ.Γ. 'Αποστολόπουλου, 'Ο "Ἱερὸς Κώδιξ"... ὁ.π., σ. 143, σσ. 22-23.

κανείς τὸν κατηγορήσε γιὰ παραβίαση διατάξεων κάποιων κανόνων. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχεῖ σὲ ὁλόκληρο τὸ ψήφισμα τοῦ 1488: ὁ Διονύσιος δὲν ἐκλεγόταν ξανὰ ἀλλὰ ἡ σύνοδος τὸν ἀνακαλοῦσε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, “ἀφ’ οὗ προεξεβλήθη” ἡ ἐντολὴ τῆς παρουσιάεσται ὡς “ἀνακαίνισις” τῆς παλαιᾶς ἐκλογῆς του ὡς πατριάρχῃ. Ἄλλωστε, ἂν εἶχε καταδικαστεῖ ἀπὸ τὴν σύνοδο τὸ 1471, θὰ γινόταν ἀναφορὰ σὲ κάποια ἀθωωτικὴ πράξι, πρὶν τοῦ δοθεῖ ἡ νέα ἐντολή¹². Ὁ Διονύσιος λοιπὸν ἐγκατέλειψε τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἐπειδὴ ἡ Πύλη ἐπέβαλε τὴν ἀπομάκρυνσή του, χωρὶς ἡ σύνοδος νὰ τὸν ἔχει καταδικάσει¹³. Τότε ἦταν ποὺ ἀποσύρθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Παγγαῖο, στὴ μονὴ τῆς Κοσίνιτσας.

Ὁ Διονύσιος θὰ ἀναλάβει ξανὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο δεκαεπτὰ χρόνια ἀργότερα, σὲ μιὰ περίοδο ποὺ οἱ σχέσεις τοῦ πατριαρχείου μὲ τὴν ὀθωμανικὴ Πύλη βρισκόνταν πάλι σὲ κρίσιμο σημεῖο. Τὸ ζήτημα ποὺ εἶχε προκαλέσει τὴ φορὰ αὐτὴ τὴν ὀξυνση τὸ γνωρίζουμε: ἦταν ἡ παράνομη, κατὰ τὴν Πύλη, ἰδιοποίηση τῆς περιουσίας τοῦ πατριάρχῃ Συμεῶν Α΄. Ἡ ἱστορία εἶναι γνωστὴ, θὰ τὴν θυμίσω ἐδῶ μὲ πολὺ συντομία.

Ὁ πατριάρχῃ Συμεῶν πέθανε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1486 ἀφήνοντας μιὰ μεγάλη προσωπικὴ περιουσία ἀλλὰ μὴ ἔχοντας προνοήσει γιὰ τὴν τύχη τῆς. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ ὅσα ἐφαρμόζονταν ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο, μετὰ τὸ θάνατό του ἡ περιουσία θὰ περνοῦσε στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ πατριαρχείου ἦταν δύσκολη καὶ, προκειμένου νὰ μὴ χαθεῖ ἡ περιουσία τοῦ Συμεῶν, παρουσιάσαν ὡς πρωταννημιό, δηλαδή ὡς πρόσωπο δικαιούμενο κλήρου ἀπὸ τὴν περιουσία του, ἕναν μικραννημιό του. Ὡστόσο, τὸ γεγονός ἐγινε γνωστὸ στὴν Πύλη, ἡ ὁποία ὀργισμένη ζήτησε τὴν ἄμεση ἀπομάκρυνση τοῦ διαδόχου τοῦ Συμεῶν, τοῦ Νήφωνα Β΄, καθὼς τὸν θεώρησε ὑπεύθυνο γιὰ ὅσα εἶχαν συμβεῖ καὶ ἐπέβαλε τὴν ἄμεση ἐκλογὴ νέου πατριάρχῃ.

Τότε ἦταν ποὺ κλήθηκε ἀπὸ τὴν Κοσίνιτσα στὴν Κωνσταντινούπολη, “ὀρισμῶ τοῦ κρατοῦντος” τὴ φορὰ αὐτὴ, ὁ πρὶν ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια “ἐξωσθεῖς βίᾳ τῆς ἔξω χειρὸς” Διονύσιος. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ φορέας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὁ “κρατῶν”, εἶχε στὸ μεταξύ ἀλλάξει καὶ ὁ Μπαγιαζήτ Β΄ εἶχε διαδεχθεῖ τὸν Μεχμέτ, ἐνῶ παράλληλα ὁ ἄρχοντας Δημήτριος Ἀπόκαυκος Κυρίτζης, προστάτης τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἄλωσις¹⁴, βρισκόταν ἀκόμα στὴ ζωὴ καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ διατηροῦσε τὴ δύναμη ἐπιρροῆς του πρὸς τὴν Πύλη.

Παρέμεινε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὡς τὰ τέλη τοῦ 1490 ὅταν, ὑπέργηρος πλέον, παραιτήθηκε καὶ ἀποσύρθηκε πάλι στὸ Παγγαῖο.

12. Πρὸ ὅσα ἀναφέρουν οἱ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, “Ὁ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως...”, ὅπ., σ. 17 καὶ Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ “Ἱερὸς Κῶδιξ”*..., ὅπ., σσ. 147-148.

13. Δὲν ἔχουν οἱ πηγὲς διασώσει τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν τὴν Πύλη στὴν ἀπόφαση αὐτὴ. Τὰ χρονικὰ τοῦ 16ου αἰῶνα διηγοῦνται ὅτι ὁ Διονύσιος ἀναχώρησε γιὰ τὸ Παγγαῖο ἀφοῦ “ἔκαμε παραίτησιν”: οὔτε αὐτὰ μιλοῦν γιὰ καταδίκη του ἀπὸ τὴν σύνοδο· βλ. *Ἐκθεσις Χρονικὴ* (ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, Λονδίνο 1902), σ. 31· *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, (ἐκδ. Μ. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584), σ. 23 καὶ *Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία*, (ἐκδ. Μ. Crusius, *Turcograecia*..., ὅπ.), σ. 129.

14. Ὅταν ὁ Διονύσιος εἶχε βρεθεῖ μετὰ τὴν Ἄλωση αἰχμάλωτος στὴν Ἀδριανούπολη, “ἠγόρασεν αὐτὸν τις ἄρχων ὀνόματι Κυρίτζης”, ἀναφέρει ἡ *Ἐκθεσις Χρονικὴ*..., ὅπ., σ. 30.

II

Η παράδοση λέει ότι ο Διονύσιος Α', όταν αποφάσισε να ήσυχάσει στο μοναστήρι του Παγγαίου, πήρε μαζί του "όλον του τόν βιον, καί... άλλα πράγματα όπου είχε". 'Ανάμεσα στα "πράγματα" μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και χειρόγραφα βιβλία: ήταν κάτι φυσικό για έναν λόγιο άνθρωπο, όπως ο Διονύσιος, που θα είχε ασφαλώς ανάγκη από την πνευματική συντροφιά των βιβλίων του, όταν, απαλλαγμένος από το βάρος των καθηκόντων του οικουμενικού πατριάρχη, αποσύρθηκε στο Παγγαίο.

Στις αρχές του αιώνα μας και πριν από τη λεηλασία του μοναστηριού από τα βουλγαρικά στρατεύματα¹⁵, ο Γεώργιος Χατζηκυριακού εντόπισε ένα από τα χειρόγραφα βιβλία του Διονυσίου, το οποίο μάλιστα με ιδιόγραφο σημείωμά του το είχε αφιερώσει στο μοναστήρι. Το σημείωμα αυτό το δημοσίευσε ο Χατζηκυριακού το 1906: "έγω ο ταπεινός πρώην πατριάρχης Διονύσιος αφιέρωσα το παρόν βιβλίον κλιματάρι τη αγία και θεία μονή της Υπεραγίας μου Θεοτόκου του κοσινήτζος"¹⁶.

Ο περιεργός αυτός όρος, "κλιματάρι", μολονότι αδόκιμος και άσαφής, φαίνεται πως δεν προκάλεσε αρκετά τοις μελετητές¹⁷.

Όσοσο το σημείωμα είναι γραμμένο, όπως ανέφεραν ο Χατζηκυριακού και ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας, από τον ίδιο τον δωρητή και προκαλεί εντύπωση πως ένας πεπαιδευμένος άνθρωπος όπως ήταν ο Διονύσιος Α' -τόν όποιο, σύμφωνα με τα χρονικά, "τόν ανέθρεψεν και τόν έμαθε και τὰ ιερά γράμματα" ο Μάρκος ο Εύγενικός¹⁸-, χρησιμοποίησε στο σημείωμά του έναν αδόκιμο όρο.

Ο έλεγχος όμως της ανάγνωσης του Χατζηκυριακού δεν ήταν δυνατό να γίνει, καθώς το χειρόγραφο 249, αυτό που έσωξε το πιο πάνω σημείωμα, ήταν ανάμεσα σε εκείνα που κλάπηκαν από το μοναστήρι το 1917, χωρίς να έχουν εντοπιστεί σε κάποια βιβλιοθήκη.

Όταν όμως το 1990 ανακοινώθηκε στην επιστημονική κοινότητα ότι το μεγαλύτερο μέρος των χειρογράφων της μονής βρίσκεται στη Σόφια, στο Έρευνητικό Κέντρο Ivan

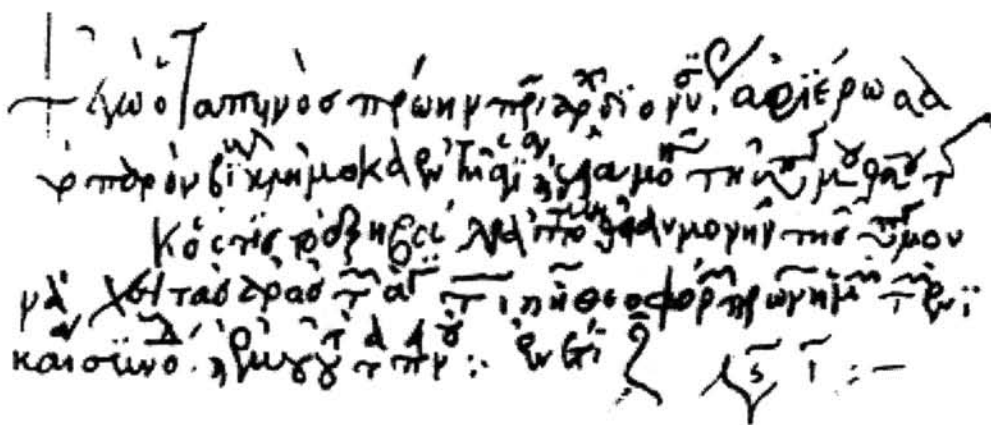
15. Για το θέμα της λεηλασίας της μονής και των χειρογράφων της το 1917 από τα βουλγαρικά στρατεύματα βλ. συγκεντρωμένες πληροφορίες στα πρόσφατα δημοσιεύματα του Β. Ατσαλού, *Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσίντζας (ή Είκοσφοίνισσας) του Παγγαίου*, Δράμα 1990, σσ. 21-27 και του Γ. Παπάρογλου, *Χειρόγραφα της Είκοσφοίνισσας και του Τιμίου Προδρόμου Σεργών στο Ίνστιτούτο "Ivan Dujčev" της Σόφιας. Μία προσέγγιση ιστορική των χειρογράφων των ως άνω μονών*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 10-14 και του ίδιου, *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, 1, Κομοτηνή 1993, Δ, σσ. 3-30. Στις μελέτες αυτές γίνεται προσπάθεια να ανασυγκροτηθεί ή λαθάνουσα συλλογή των χειρογράφων του μοναστηριού. Στο μεταξύ, το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής αποκαλύφθηκε πως βρίσκεται στη Σόφια (βλ. πιο κάτω, στο κείμενο), ενώ όλο και νέα εύρηματα που έρχονται στο φως συμπληρώνουν την εικόνα μας για τη βιβλιοθήκη της μονής- βλ. πρόσφατα Μάχη Παϊζη - 'Αποστολοπούλου, "Ένα, ακόμα, χειρόγραφο...", όπ.

16. Στο βιβλίο του *Σκέψεις και εντυπώσεις...*, όπ., σ. 101. Το σημείωμα το είχε δει και ο Παπαδόπουλος - Κεραμέας, όπως φαίνεται από τη σημ. 1 της σ. 18 στ. 2 της πιο πάνω μελέτης του, αλλά δεν το δημοσίευσε.

17. Μόνο στο βιβλίο του Κ. Τσιάκας για την ιστορία του μοναστηριού, που δημοσιεύθηκε το 1958, βρίσκουμε μια άλλη έκδοχή, τόν όρο "κλιματάρι". Ο συγγραφέας, παραξενεμένος από τόν άγνωστο όρο, θέλησε να διορθώσει το άγνωστο διά του άγνωστου. (Κ. Ε. Τσιάκας, *Ιστορία της Ιεράς Μονής Είκοσφοίνισσας Παγγαίου*, Δράμα 1958, σ. 30). Το "κλιματάρι" προτίμησε και ο Δ. Παναγόπουλος στο δικό του βιβλίο *Ιερά μονή Είκοσφοίνισσας Παγγαίου*, Αθήνα 1976, σ. 35, αναδημοσιεύοντας προφανώς το σημείωμα από το βιβλίο του Τσιάκας.

18. Πρόκειται για τη διατύπωση που σώζεται στην *Πατριαρχικήν Κωνσταντινουπόλεως Ιστορίαν...*, όπ., σ. 127· πρβ. την ίδια πληροφορία και στην *Ιστορίαν Πολιτικήν Κωνσταντινουπόλεως...*, όπ., σ. 23 και *Έκθεαν Χρονικήν...*, όπ., σ. 30.

Dujčev¹⁹, ἀναζητήσα –κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου τὴ χρονὰ ἐκείνη στὸ ἐρευνητικὸ κέντρο– τὸ χειρόγραφο ποὺ ἀφείρωσε ὁ Διονύσιος μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως σώζεται ἀκόμα τὸ σημεῖωμά του²⁰. Πραγματικά πρὸς τὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, δηλαδή στὸ verso τοῦ τετραδίου μβ΄ –στὸ recto τοῦ ὁποῖου ὁ Vladimir Sis σημείωσε τὴν ἀρίθμηση 338²¹– σώζεται σχεδὸν ἀνέπαφο τὸ σημεῖωμα τοῦ Διονυσίου. Μπόρεσα λοιπὸν νὰ διαπιστώσω τὰ ἀκόλουθα: α) ὅτι ὁ

(χφ. Κοσίντσας 249, φ. 338ν πανομοιότυπο τοῦ ιδιογράφου σημειώματος τοῦ Διονυσίου).

Χατζηκυριακοῦ εἶχε παραλείψει νὰ δημοσιεύσει τὴ χρονολογία ποὺ ἔφερε τὸ σημεῖωμα καὶ β) ὅτι ὁ ὄρος “κλιματάρι” ἀνήκει στὸν ἐκδότη, ἢ λανθασμένη ἀνάγνωση τοῦ ὁποῖου, αὐτούσια ἢ παραλλαγμένη, παρέσυρε τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία.

Τὸ σημεῖωμα λοιπὸν ποὺ ἔγραψε ὁ Διονύσιος εἶναι ἐκτενέστερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ δημοσίευσε ὁ Χατζηκυριακοῦ καὶ ἡ χρονολογία ποὺ ἀναγράφει εἶναι τὸ ἔτος 7.000 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἢ δωρεὰ ἐγινε στὴ διάρκεια τῆς δέκατης ἰνδικτιώνας, δηλαδή στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1491 ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1492. Τὸ πλήρες κείμενο τοῦ σημειώματος εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

19. Ἡ ἀνακοίνωση ἐγινε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1990 κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς στρογγυλῆς τράπεζας ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ κέντρο (τὰ πρακτικὰ δημοσιεύθηκαν μὲ τὸν τίτλο *Actes de la table ronde. Principes et méthodes du catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev*, Θεσσαλονίκη 1992).

20. Στὸ Κέντρο Dujčev τὸ χειρόγραφο 249 φέρει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 155, ἐνῶ στὸν κατάλογο Α. Džurova - K. Stančev (*La collection de manuscrits du Centre Scientifique "Ivan Dujčev". Manuscrits slaves, grecs et orientaux de la collection du Centre de Recherches slavobyzantines "Ivan Dujčev". Catalogue d'exposition*, Σόφια 1988 (βουλγαρικά), τὸν ἀριθμὸ 81. Τὸ χειρόγραφο, σύμφωνα μὲ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ σώζεται στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ τὸ ἔτος 1366 (βλ. Ἄτσαλος, *Τὰ χειρόγραφα...*, ὅπ., σ. 78).

21. Ὁ Vladimir Sis συμμετεῖχε καὶ συντόνισε τὴν κλοπὴ τῶν χειρογράφων τὸ 1917. Ὁ χειρόγραφος κατάλογος ποὺ συνέταξε γιὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀποσπᾶστηκαν ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ τὰ ιδιογραφα ἀποτυπώματά του πάνω στὰ χειρόγραφα ποὺ σήμερα δρῖσκονται στὴ Σόφια ἀποκαλύπτουν ἄνθρωπο ποὺ γνῶριζε καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν παλαιολογία καί, πολὺ περισσότερο, τὴν ἀξία τῶν ἀποσπασθέντων χειρογράφων. Θεωρεῖται τσεχικῆς καταγωγῆς, καθηγητῆς ἴσως τῆς παλαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Σόφιας βλ. ὅσα σημειῶνει σχετικὰ ὁ Ἄτσαλος, *Τὰ χειρόγραφα...*, ὅπ., σ. 23.

“+ ἐγὼ ὁ ταπεινὸς πρῶην π(ατ)ριάρχης Διονύσιος ἀφῆρῶσα / τὸ παρὸν βιβλίον Κλήμακα ἐν τῇ ἀγία καὶ θεία μονῇ τῆς ὑπ(ερα)γίας μου Θε(εοτό)κου τῆς [Κοσινῆτζος] καὶ ὅστις τὸ ἐκβάλει ἀπὸ τὴν θείαν μονὴν τῆς ὑπ(ερα)γί(ας) μου / νὰ [ἔ]χει τὰς ἀρὰς τῶν ἀγίων τῶν καὶ τῶν θεοφόρων π(ατέ)ρων ἡμῶν, τῶν ἐν Νῆ/καία συνόδου καὶ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ: ἐν ἐτὶ ,ξ ἰν(δικτιῶ)νος ι :-.”

Σήμερα ἡ λέξη *Κοσινῆτζος*, τὴν ὁποία γιὰ καλὴ μας τύχη εἶχε προλάβει νὰ διαβάσει ὁ Χατζηκυριακοῦ, εἶναι σθημένη γιὰ νὰ μὴν προδίδει, προφανῶς, τὴν προέλευση τοῦ χειρογράφου.

Ἡ αὐτοψία, λοιπόν, ἔδωσε μιὰ νέα ἀνάγνωση τοῦ ἀφιερωτικοῦ σημειώματος τοῦ Διονυσίου ἀποκαθιστώντας καὶ τὴν τρωθείσα λογισμὴν του. Ὁ πρῶην πατριάρχης εἶχε ἀναφέρει ὀρθὰ τὸ βιβλίον πὸ ἀφῆρῶσε ὡς “Κλήμακα”, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Σχολαστικοῦ, *Κλίμαξ τοῦ Παραδείσου*²². Ἀκόμα, ἡ αὐτοψία μᾶς ἐπέτρεψε νὰ προσδιορίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὸ χρόνο τῆς ἀφιέρωσης τοῦ χειρογράφου. Ἦταν, τότε, ὁ Διονύσιος πάνω ἀπὸ ἐνενήντα χρόνων καὶ φαίνεται πὸς ἤθελε νὰ ρυθμίσει τὴν τύχη τῶν ὑπαρχόντων του. Ἐνα χρόνο περὶ τοῦ μετὰ, θά πεθάνει στὸ μοναστήρι τοῦ Παγγαίου.

22. Βλ. *PG*, τ. 88, σσ. 632-1209. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Σχολαστικό, πὸς ὡς γνωστὸν ἀπὸ τὸ ἔργο πὸ συνέγραψε πῆρε τὸ πατρὸν Ἰωάννης ὁ τῆς Κλήμακος, βλ. πρὸς γὰρ Hans-Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σ. 451, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τῆς Κοσινῆτζος ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο ἀκόμα χειρογράφα πὸς περιεῖχαν τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰωάννη, τὸ γφ 112, πὸς σήμερα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Princeton μὲ τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ Garrett 6 καὶ τὸ γφ 248 πὸς, ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει ὡς σήμερα ἐντοπιστεῖ.

